

Cestopisné záznamy belgického jezuitu F.-X. de Fellera o stredoslovenskej banskej oblasti

MARTINA JASÍKOVÁ – PATRIK KUNEC

Katedra histórie, Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Travel records of the Belgian Jesuit F.-X. de Feller of the Central Slovak Mining Area

Abstract: The aim of this study is to present to the readers selected passages from the travelogue of the Jesuit of Belgian origin François-Xavier de Feller (1735 – 1802), who spent nearly five years in the Hungarian Kingdom (1765 – 1769) as a teacher at the Jesuit college in Trnava. At this time, Feller traveled through the various regions of kingdom and made detailed records (probably in the form of a diary), which at the end of his life he transferred to the form of a compact travelogue, published posthumously (in 1820) in two volumes. In the introductory part of the study we present his brief biography and also the characteristics of his records which focus on localities that lie in today's Slovak territory. This introduction part is followed by the translation of selected passages from the 1st volume of his travelogue, to which we have added some explanatory comments. On the one hand these notes should bring the reader closer to the less clear facts, but at the same time they also should somehow evaluate the information value of his records. Based on the content analysis we can assume that Feller was a curious and sensible traveler, he was very interested in natural sciences, especially in botany and mineralogy, but also in mining, metallurgy, and the latest technological processes applied in mining and metallurgy. In some of the translated passages, however, the limits of his thinking penetrate on the surface, which was influenced not only by the level of knowledge in his times but also by his rigid Catholic worldview (the negative characteristics of the Protestant churches and their teachings are frequent in his work). The passages of Feller's travelogue dealing with Slovakia have not yet been described in more detail in the Slovak historiography, although they contain interesting references about the Central Slovak region and the mining activities carried out here.

Keywords: Travelogue – François-Xavier de Feller – Central Slovak Mining Area – The Hungarian Kingdom – 18th Century History

Možno konštatovať, že Uhorsko sa v priebehu 18. storočia stalo krajinou zaujímavou pre západoeurópskych cestovateľov, ktorí o svojich cestách a pobytoch zanechali cestopisné záznamy rozličnej formy a obsahu. Väčšinou však išlo o krátkodobejšie návštevy v trvaní niekoľkých

dní či týždňov, ktoré mali často konkrétny cieľ – príkladom môžu byť študijné cesty banských a hutníckych odborníkov do stredoslovenských banských miest.¹ Len málo cestovateľov v krajine žilo dlhšie obdobie a precestovalo rôzne regióny územne rozsiahleho Uhorského kráľovstva. Jedným z nich bol jezuita belgického pôvodu François-Xavier de Feller (1735 – 1802), ktorý v Uhorsku strávil takmer päť rokov (1765 – 1769) ako pedagóg na trnavskom seminári a jezuitskom kolégiu. Feller sa najmä v období zimných a letných prázdnin často vydával na potulky do rôznych regiónov Uhorska a precestoval takmer všetky jeho historické regióny (okrem Haliče). Na svojich cestách si písal podrobné poznámky, neskôr prepísané do podoby uceleného cestopisu, ktorý však počas života nestihol publikovať.² Zo slovenských historikov Fellerov cestopis do istej miery analyzovala len Henrieta Žažová, ktorá z neho prezentovala opis Trnavy.³ Pritom jeho cestopis je plný zaujímavých informácií a pozoruhodných detailov – samozrejme, s ambivalentnou informačnou hodnotou – o slovenských mestách, o niektorých hradoch a zámkoch, o geologických pozoruhodnostiach, faune, flóre, ale aj spôsobe života a zvykoch obyvateľstva. Feller ako vzdelaný muž so záujmom o geológiu, mineralógiu a banské technológie venoval značnú pozornosť aj baníctvu v stredoslovenskej oblasti. Táto materiálová štúdia si dáva za cieľ priblížiť čitateľom v komentovaných preložených výňatkoch jeho záznamy

¹ KONEČNÝ, P.: *Cestopisy európskych odborníkov ako forma komunikácie poznania o baníctve a hutníctve v Uhorsku, 1651-1759*. In: *Montánna história, ročenka o dejinách baníctva a hutníctva*, vol. VII., 2014, s. 200-239.

² Fellerov dvojväzbový cestopis je zatiaľ v slovenskej historiografii málo skúmaným prameňom, obsah jeho cestopisu veľmi stručne priblížil iba Ján Tibenský v jeho prehľadovej monografii o cestopisoch *Slovensko očami Európy 900 – 1850*: TIBENSKÝ, J.: *Slovensko očami Európy 900 – 1850*. Bratislava : AEP, 2003, s. 182-183. Tibenský sa k tlačenej verzii Fellerovho cestopisu nedostal, opisoval ho na základe práce G. Birkása: *Francia utazók Magyarországon: Voyageurs français en Hongrie*. In: *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio philologica*. Szeged: Universitatis Szegediensis, 1948, 228 s. Fellerovu osobnosť a dielo približuje ešte štúdia *Un jésuite belge en Hongrie au siècle des «lumières»*, ktorej autorom je bruselský univerzitný profesor Roland Mortier: MORTIER, R.: *Un jésuite belge en Hongrie au siècle des «lumières»*. In: *Hungarian Studies*, vol. 2. Budapest: Akadémia Kiadó, 1985, s. 213-223. Dostupné na internete: http://epa.oszk.hu/01400/01462/00002/pdf/1985_2_213-223.pdf.

³ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise Františka Xaviera de Feller (1765 – 1769)*. In: *FONS TYRNAVIENSIS VI*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015, s. 139-144.

o stredoslovenských banských mestách a menších lokalitách.⁴

Ešte predtým si však dovoľíme F.-X. de Felleru predstaviť aspoň v krátkom biografickom medailóne, ktorý je vytvorený najmä na podklade jeho stručnej biografie, publikovanej v roku 1802⁵, a tiež na základe niekoľkých encyklopedických hesiel.⁶

François-Xavier de Feller sa narodil do rodiny vládneho tajomníka v Rakúskom Nizozemsku Dominiqua de Felleru, ktorý bol začiatkom 40-tych rokov povýšený Máriou Teréziou do šľachtického stavu. Detstvo strávil mladý Feller v meste Luxembourg, kde sa o neho staral starý otec z matkinej strany. Od roku 1752 pokračoval v štúdiu filozofie na jezuitskej škole v Remeši (Reims), ale preukázal tiež osobitité nadanie pre štúdium geometrie a fyziky. Prostredie školy ho ovplyvnilo natoľko, že sa v roku 1754 ako 19-ročný stal novicom v ráde jezuitov v meste Tournai. Po ukončení štúdia sa venoval učiteľskej praxi, najprv ako profesor rétoriky a poézie v mestách Luxembourg a Liège (1757 – 1762), a následne opäť v Luxembourgu, kde pôsobil už ako profesor teológie. Feller mal výnimočnú pamäť, údajne vedel spamäti recitovať dlhé pasáže zo Svätého

⁴ Text štúdie je vytvorený z textu diplomovej práce Mgr. Martiny Jasíkovvej „Uhorské realie v cestopise François-Xavier de Felleru“, ktorá bola úspešne obhájená na katedre histórie FF UMB v máji 2017. Školiteľom diplomantky bol Mgr. Patrik Kunec, PhD.

⁵ DESDOYARTS, P.-J.: *Notice sur la vie et les ouvrages de monsieur l'abbé de Feller*. Liege : Lemarié, 1802, 24 s. Dostupné na internete: https://books.google.sk/books/about/Notice_sur_la_vie_et_les_ouvrages_de_mon.html?id=yxcbAAAAQAAJ&redir_esc=y.

⁶ Napr.: VERCRUYSSSE, J.: *François Xavier de Feller (1735 – 1802)*. In: *Dictionnaire des journalistes (1600 – 1789)*. Dostupné na internete: <http://dictionnaire-journalistes.gazettes18e.fr/journaliste/300-francois-xavier-de-feller>; SPRUNCK, A.: *François-Xavier de Feller*. In: MERSCH, J. (ed. gen.): *Biographie nationale du pays de Luxembourg depuis ses origines jusqu'à nos jours*. Luxembourg : Imprimerie de la Cour, 1947, zv. I., s. 123 – 254; dostupné on-line: http://www.luxemburgensia.bnl.lu/cgi/luxonline1_2.pl?action=idc&sid=luxbio&vol=01&chapter=5; O'NEILL, CH. E., DOMINGUEZ, J. M. (eds.): *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*. Madrid: Universidad Pontificia Comillas, 2001, zväzok II., s. 1388-1389. Dostupné na internete:

[https://books.google.sk/books?id=bEm8WXQXmYwC&pg=PA1389&lpg=PA1389&dq=de+feller+bansk%C3%A1+bystrica&source=bl&ots=](https://books.google.sk/books?id=bEm8WXQXmYwC&pg=PA1389&lpg=PA1389&dq=de+feller+bansk%C3%A1+bystrica&source=bl&ots=FJK-)

[FJK-zsOWP9&sig=d8Q1N2mj6D6Q_T_dRo1PSNx5FgM&hl=sk&sa=X&ved=0ahUKEwi54Ky3pLnQAhXcPRQKH6YD9IQ6AEIIDAB#v=onepage&q=de%20feller%20bansk%C3%A1%20bystrica&f=false](https://books.google.sk/books?id=bEm8WXQXmYwC&pg=PA1389&lpg=PA1389&dq=de+feller+bansk%C3%A1+bystrica&source=bl&ots=FJK-zsOWP9&sig=d8Q1N2mj6D6Q_T_dRo1PSNx5FgM&hl=sk&sa=X&ved=0ahUKEwi54Ky3pLnQAhXcPRQKH6YD9IQ6AEIIDAB#v=onepage&q=de%20feller%20bansk%C3%A1%20bystrica&f=false).

písma, ale aj básne od Vergília, Horácia a iných rímskych klasikov. V septembri roku 1764 v Luxembourgu zložil rehoľné sľuby a stal sa riadnym členom jezuitského rádu.

Stalo sa tak v čase, keď rád prežíval obdobie všeobecnej kritiky zo strany osvietených filozofov, ale aj stupňujúceho sa tlaku štátnej moci. V rokoch 1763-1764 bol vo Francúzsku na základe kráľovských ediktov jezuitský rád rozpustený a mnoho z francúzskych spolubratov prúdilo do kolégií v Rakúskom Nizozemsku. Tie však začali byť preplnené a aby sa uvoľnilo miesto, odchádzali jezuiti slúžiť inam. François-Xavier de Feller sa rozhodol pre Trnavu, kde vyučoval francúzštinu v kňazskom seminári a pravdepodobne aj na tamojšom kolégiu.⁷ Okrem Trnavy pobýval Feller na prelome rokov 1766 a 1767 aj v Banskej Bystrici a neskôr pôsobil ako vychovávateľ u grófa Štefana Andrásyho (1731 – 1812). Ako bolo spomínané, počas pobytu v Uhorsku v rokoch 1765 až 1770 využil obdobie prázdnin na cestovanie, po Slovensku hodne cestoval na prelome rokov 1766 a 1767, keď pôsobil v Bystrici. Okrem Uhorska v tomto období Feller navštívil aj Rakúsko, Čechy, južné Poľsko (Malopoľsko) a severné Taliansko. Neskôr ho jeho cesty zaviedli aj do Švajčiarska, východného Francúzska, južného Nemecka a Holandska. Pravdepodobne počas každej cesty si robil detailné poznámky do zápisníkov, ktoré neskôr previedol do formy cestopisu (publikovaného však až po jeho smrti).

Asi začiatkom roku 1770 sa Feller vrátil do Rakúskeho Nizozemska a nechal sa vysvätiť za kňaza. Jeden rok bol profesorom v mestečku Nivelles a ďalšie dva roky kazateľom na jezuitskom kolégiu v Liège (1772 – 1773). Po rozpustení jezuitského rádu v roku 1773 sa začal naplno venovať písaniu a žurnalistike. Ako uvádza Henrieta Žažová *„písal teologické, filozofické a literárne články, redigoval niekoľko časopisov, ktoré z politických dôvodov zanikali. Periodiká mali encyklopedický charakter, obsahovali state z teológie, prírodných vied, geografie, histórie, humanitných vied, aktuálne politické správy. V rakúskej časti Belgicka bol typickým predstaviteľom rigoristického a ultramontánneho katolicizmu, nepriateľom osvietených filozofov a jansenitov. V politických záležitostiach sa hlásil k reakčným názorom, preto*

⁷ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 18.

*cisár Jozef II. zakázal vydávanie ním redigovaných novín.*⁸ Počas celého života bol Feller aktívnym spisovateľom, pričom jeho žánrový rozsah siaha od publikovaných kázni cez náboženské polemiky, filozofické a prírodovedné traktáty až po biografické slovníky, zemepisné príručky a spomínaný rozsiahly cestopis (má rozsah takmer 1100 tlačných strán!). Dvadsať rokov (1774 – 1794) Feller redigoval vlastný časopis s názvom *Journal historique et littéraire* [Historický a literárny časopis], do ktorého aj dominantne prispieval. Periodikum niekoľkokrát zmenilo miesto vydávania kvôli cenzúre alebo hrozbám vyšších úradov, pretože na stránkach periodika sa Feller často kriticky vyjadroval najmä k osvietenským reformám rímsko-nemeckého cisára Jozefa II.

Z jeho viacerých knižných publikácií má asi najväčšiu hodnotu *Catechisme philosophique, ou recueil d'observations propres à défendre la religion chrétienne contre ses ennemis* [Filozofický katechizmus alebo zbierka vlastných pozorovaní na obranu kresťanskej viery pred jej nepriateľmi], v ktorom – ako naznačuje názov – autor argumentačne vyvracal výhrady voči kresťanskému náboženstvu a bránil postavenie cirkvi i jezuitského rádu. Feller Dielo Feller vydal pod pseudonymom Flexier de Reval prvýkrát v Liège v roku 1773, neskôr vyšlo v ďalších vydaniach. Populárnym dielom bol aj 6-dielny biografický slovník s názvom *Dictionnaire historique, ou Histoire abrégée des hommes qui se sont fait un nom par le génie, les talents, les vertus, les erreurs, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours* [Historický slovník, alebo stručné dejiny ľudí, ktorí získali meno svojím géniom, talentom, cnosťou, chybami od začiatku sveta až do dnešných čias], ktorý publikoval v rokoch 1781 – 1784. Obsahuje heslá venované významným dejinným postavám od biblických čias až po autorovu prítomnosť. Viaceré heslá však boli doslovne prebrané z iných dobových diel, takže Feller bol obvinený z plagiátorstva.

Po vystúpení nespokojných stavov v Rakúskom Nizozemsku v roku 1789 sa Feller stal jednou z vedúcich postáv odboja proti reformnej a centralizačnej politike Jozefa II.⁹ Po potlačení nepokojov

⁸ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise Františka Xaviera de Felleri (1765 – 1769)*. In: FONS TYRNAVENSIS VI. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015, s. 143.

⁹ Cisár Svätej ríše rímskej národa nemeckého Jozef II. (cisárom od roku 1765) bol známy svojimi reformami, ktoré zásadne reformovali aj v rakúsku časť Nizozemska. Spoločnosť tieto zmeny neprijímal a s nadšením a od roku 1787 v krajine nastala výbušná atmosféra,

v Brabantsku sa Feller rozhodol odísť do Maastrichtu na belgicko-holandských hraniciach, ktorý opustil až o päť rokov neskôr v dôsledku blížiacej sa intervenčnej rakúskej armády. Tentoraz odišiel do vestfálskeho Paderbornu k miestnemu biskupovi, ktorý mu zveril do rúk vzdelávanie v tamojšom kolégiu (1794 – 1796). Poslednýkrát sa sťahoval v roku 1797 do bavorského Regensburgu, kde robil spoločníka biskupovi z Freisingu a Regensburgu Josephovi Konradovi von Schroffenbergovi. Feller skonal v Regensburgu dňa 23. mája 1802 vo veku 67 rokov.

Charakteristika Fellerových cestopisných zápiskov o stredoslovenskej banskej oblasti

Feller svoje cesty podniknuté na uhorskom území v druhej polovici 60-tych rokov 18. storočia zachytil v poznámkach a následne v rukopisnom texte, ktorý vyšiel tlačou v dvoch zväzkoch až v roku 1820 pod názvom *Itinéraire, ou Voyages de M. L'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe* [Itinerár, alebo cesty abbého de Feller v rozličných častiach Európy].¹⁰ Podľa historičky Henriety Žažovej „z literárneho hľadiska cestopis nie je obzvlášť kvalitný, dojmy z ciest a opisy miest sú pretkané dlhými filozofickými úvahami a latinskými citátmi najmä z evanjelií a prác antických autorov, napríklad z Horatia. V texte alebo na margu Feller často uvádza zdroje údajov (časopisy, názvy kníh a pod.) a poznámky pod čiarou, ktoré dopĺňajú hlavný text.“¹¹

Cestopis má dve časti, v prvej Feller zaznamenáva poznatky zo svojho pôsobenia v Uhorsku a Sedmohradsku v rokoch 1765 – 1769. Zážitky popisuje vo forme osobného denníka, ale na mnohých miestach ich doplnil na základe neskorších skúseností a často sledované javy porovnával s tými z jeho domoviny. Druhá časť obsahuje poznámky z cesty po Nemecku, Švajčiarsku a iných krajinách Európy, ktoré navštívil v rokoch 1769 – 1791. Záznamy v cestopise sú radené chronologicky

pričom v rôznych častiach krajiny vznikali nepokoje. 31. 12. 1789 boli v Brabantsku zverejnené tri nariadenia, ktoré deklarovali, že len tamojšie stavy sú držiteľmi zvrchovanej moci v krajine a zároveň vyzývali stavy v ostatných provinciách, aby sa k nim pripojili.

¹⁰ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages de Mr. L'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe: en Hongrie, en Transylvanie, en Esclavonie, en Boheme, en Pologne, en Italie, en Suisse, en Allemagne, en France, en Hollande, aux Pays-Bas, au Pays de Liège, etc.* Paris – Liège: Auguste Delalain – Fr. Lemarié, 1820, 2 zväzky, 507 s. a 578 s. Diela sú dostupné aj na internete (na stránke <http://books.google.com>).

¹¹ ŽAŽOVÁ, H.: *Trnava a Trnavská univerzita v cestopise...*, c.d., s. 139.

a po krátkych Fellerových spomienkach na videné pozoruhodnosti v detstve a mladosti začínajú práve cestou do Uhorska na jar 1765. Fellerove zápisky sú značne nejednotné, opisy videných lokalít nemajú pevnú štruktúru. Feller je často veľmi stručný a pri opisoch skratkovitý, málokedy venuje opisu mesta alebo dediny viac ako pár riadkov. Zvyčajne spomenie polohu mesta, dominantné stavby (pevnosť, hrad, chrám, univerzitu a pod.), pri šľachtických sídlach uvádza ich majiteľov, ktorí boli často jeho hosťiteľmi. V cestopise dotýkajúcom sa Uhorska pomerne často uvádza zaujímavosti z oblasti geografie, tamojšej fauny a flóry, ťažby rúd, ale – čo robí jeho záznamy zvlášť zaujímavými – opisuje aj zvyky ľudu, podobu ich náboženstva alebo všeobecne cirkevné pomery (ako bývalý príslušník jezuitského rádu je samozrejme veľmi kritický k protestantizmu). Feller sa v texte pomerne často odvoláva na iné literárne alebo aj vedecké diela, publikované od polovice 16. storočia do jeho súčasnosti (pri opise Trnavy napríklad cituje z básnického diela Jána Sambuca *Emblemata* z roku 1569). Text cestopisu je „vyzdobený“ odkazmi na antické poetické diela takých autorov, ako bol Vergílius alebo Ovídius.¹²

Na Slovensku François-Xavier de Feller navštívil a v cestopise zmienil 60 obcí a miest. Stretol sa s členmi významných šľachtických rodov ako boli Forgáčovci, Pálffyovci, Andrassyovci, Szunyoghovci a ďalší. Zvyčajne sa zastavoval na miestach, kde pôsobili jezuiti, ktorí mu často poskytli nocľah. Pri cestovaní Uhorskom venoval značnú pozornosť bankským mestám a lokalitám, na našom území to boli najmä stredoslovenské a spišské mestá. Oblasť stredného Slovenska bola pre Felleru ako človeka, ktorý sa zaujímal o banksú činnosť, geológiu a mineralógiu, obzvlášť zaujímavá, a preto nie je prekvapením, že jej vo svojom cestopise venoval rozsiahle state. Okrem dojmov si z týchto miest odniesol aj mnoho vzácných minerálov do vlastnej zbierky.¹³

Prvé zmienky o slovenských lokalitách v jeho cestopise sa viažu k rokom 1765 a 1766, sú však veľmi stručné (zvyčajne pozostávajú z troch až piatich kratších viet). Kremnicu Feller spomína niekoľkými slovami, hodnotil ju ako škaredé mesto uprostred vysokých hôr,

¹² V barokových dielach 18. storočia, a to aj odbornej povahy, to bol častý jav. Autori častým citovaním antických autorov preukazovali svoju literárnu erudíciu a kultúrny rozhľad.

¹³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 21.

v ktorom sa nachádza mincovňa.¹⁴ Pri jeho druhej ceste do Kremnice videl metódu, akou sa oddeľovalo zlato od striebra s pomocou destilačného prístroja a lúčavky kráľovskej, v kráľovskej mincovni si pozrel techniku, akou sa razili mince.¹⁵ Zaujímavejšie bolo pre Felleru prostredie na druhej strane Kremnických vrchov – Banská Bystrica a jej okolité banské obce. O Bystrici Feller sa v celom cestopise vyjadroval veľmi pozitívne. Považoval ju za malé, pekné a príjemne situované mesto, v ktorom mali jezuiti svoje kolégium.¹⁶ Zmienil sa tiež o tom, že cez mesto tiekla rieka Hron, po ktorej bolo splavované drevo potrebné pre hutnícku činnosť. Na rieke bola diagonálne postavená hrádza, ktorá drevo zachytávala.¹⁷ Bol si pozrieť aj stroje slúžiace na spracovanie kovov.¹⁸ Podľa Felleru bol v Banskej Bystrici, v rieke Hron, ale aj na ďalších miestach Uhorska, bežný výskyt mramoru popolavej farby.¹⁹ 29. októbra 1766 Feller vo svojom zázname uviedol zaujímavú poznámku o tom, že v Bystrici vypestovali gigantický chren. Od miestnych ľudí sa dozvedel, že konzumácia postrúhaného chrenu vraj vylieči koliku a zúžené cievy, chrenový obklad na čelo zase zbaví človeka bolesti hlavy.²⁰ 5. februára 1767 išiel na výlet do jaskyne neďaleko Banskej Bystrice. Nachádzala sa v kopci, cez ktorý sa dalo prejsť na Španiu dolinu.²¹

V súvislosti s Banskou Bystricou si Feller všimol, že v nej žilo mnoho luteránov, ktorých kňazi nosili čierne rúcha s bielym golierom. Spomenul tiež veľký požiar v roku 1761, pri ktorom zhorel farský kostol na hrade, ale drevený protestantský kostol akoby zázrakom požiaru unikol.²² O požiari

¹⁴ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 21.

¹⁵ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 109.

¹⁶ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 22.

¹⁷ Pravdepodobne sa zmieňuje o tzv. horných hrabliach, technickom diele na zachytávanie dreva splavovaného z Horehronia neďaleko mestskej časti Uhlisko.

¹⁸ Je možné, že navštívil Medený hámor v Banskej Bystrici, kde sa spracovávala meď a háporní kováči z nej potom formovali plechy, nádoby, drôt, atď. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*. Bratislava: VEDA, 1983, s. 242-243.

¹⁹ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 112.

²⁰ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 111.

²¹ Pravdepodobne ide niektorú z komplexu Sásovských jaskýň na vrchu Hrádok pod Panským dielom, z Panského dielu sa totiž dá zísť na Španiu dolinu. In: *Prírodné zaujímavosti Sásovskej doliny*. Dostupné na internete: <http://www.sasdol.szm.com/prizrzausasdol.htm>.

²² FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 194. Drevený kostol evanjelikov s pôdorysom kríža stál na Lazovnej ulici na mieste dnešného, orientovaný bol v smere

Feller píše len toľko, čo počul od miestnych ľudí a poeticky ho prirovnal k požiariu Sodomy.²³

11. júna 1767 Feller slúžil omšu na Starých Horách. Po nej si bol pozrieť kaskádovité vodopády, ktoré sa štiepili na malé potôčky.²⁴ V Motyčkách, neďaleko Starých Hôr, mali jezuiti sídlo, a miestni obyvatelia boli tiež baníkmi. Obyvatelia Motyčiek boli podľa Fellerových slov dobre stavaní a prirodzení horali. Vyjadril sa, že keby ovládal slovenčinu a keby ho miestny predstavený o to požiadal, ochotne by tu strávil svoj život. Doslova napísal, že nikdy dovtedy nevidel tak „rozkošné“ miesto, ktoré je ideálom pre potreby filozofa a spisovateľa.²⁵

Ďalším miestom, ktoré Felleru veľmi zaujalo, bola Špania Dolina, kde v čase jeho pobytu v Uhorsku aktívne prebiehala intenzívna ťažba rúd. V Španej Doline sa Fellerovi podarilo sfárať do baní, v ktorých sa ťažili medené rudy. Zaujímavým pre neho bol dostatok vitriolových vôd²⁶, vďaka ktorým sa získavala z rudy čistá meď. Feller tomuto procesu venoval v cestopise celé tri strany a proces detailne vysvetlil aj po chemickej stránke (preklad tejto pasáže prezentujeme v druhej časti prítomnej materiállovej štúdie).²⁷

východ-západ. Stavali ho v rokoch 1688 – 1690. „V jeho južnom ramene bol drevený oltár s obrazom Ježiša Krista na kríži, ktorému z boku vytekajúcu krv zachytáva anjel do kalicha a tečúcu vodu druhý anjel do krčahu. Nad oltárom bol po strop siahajúci organ s 11 mutáciami. Drevenú krstiteľnicu, ktorá stála na 8 ozdobných orľích nohách, daroval kostolu v roku 1696 Michal Minich s manželkou Máriou.“ BALÁŽ, J.: *Banská Bystrica v premenách času*. Banská Bystrica: BAJA, 2004, s. 120.

²³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 193. Fellerove prirovnanie k najhoršiemu požiariu od čias Sodomy možno označiť za prehnané, ide o jeho subjektívny názor na základe počutého. Požiar vypukol v Medenom hámri večer 3. augusta 1761. Tomu, že sa rozšíril na mesto dopomohol silný vietor, ktorý v tento deň v meste fúkal a počas dňa naberal na sile. Oheň sa šíril Lazovnou ulicou do centra mesta, za obeť mu padol aj farský (nemecký) a kapitúlský. Ľudia z mesta sa snažili Hronskou bránou utiecť za riekou pod Kalváriu, do štvrte s názvom Fabrika. Nakoniec horel aj Urpín a hora pri ceste na Mičínú. Pri požiari zahynulo približne 132 ľudí a vyhoorelo 305 domov, pričom v meste ich bolo okolo 400. BALÁŽ, J.: *Banská Bystrica v premenách času*, c.d., s. 130-131.

²⁴ Mohlo by ísť o úsek Starohorského potoka medzi Dolným Jelencom a Motyčkami, kde dodnes niekoľko menších vodopádov je, avšak väčšina bola zničená pri výstavbe cesty, ale hlavne pri zachytení vodného zdroja medzi Motyčkami a Jelencom.

²⁵ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 148.

²⁶ Ako vitriolová voda (nem. Vitriolwasser) sa označovala silne mineralizovaná voda vytekajúca z baní na medené rudy alebo spod bankských odvalov pred nimi. Viď tiež pozn. 44.

²⁷ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv. s. 151-153.

Baníctvom preslávená Banská Štiavnica bola podľa Fellera pekné mesto, ale tým najkrajším v ňom bola kalvária situovaná na kopci *Scharffenberg*. Navštívil ju aj sám cisár František I. počas jeho návštevy stredoslovenskej oblasti.²⁸ Pekný výhľad na mesto si Feller pozrel z hradu.²⁹ V septembri 1765 vyskúšal v Štiavnickej stroje, ktoré slúžili na odčerpávanie vody z baní a hydraulický stroj vo Vindšachte (dnešné Štiavnické Bane), ktorý skonštruoval pán Maximilián Hell, jezuita, matematik a správca observatória vo Viedni.³⁰ Vďaka grófovi Hechengartenovi³¹, ktorý bol v tom čase hlavným komorským podgrófom a hlavným správcom erárnych baní v štiavnickom revíre, sa mu podarilo aj tu sfárať do bane. Pri tej príležitosti spomína permoníkov, pretože pán Hell mu povedal, že nedávno ich videl trochu. Feller tomu veľmi neveril, ale vyjadril sa, že „*niekedy je aj nemožné možné*“.³² Samozrejme, nevynechal možnosť pozrieť si zbierky minerálov, vzácnych kameňov a všetkého, čo sa našlo

²⁸ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, s. 22. Feller v cestopise píše, že cisár František I. navštívil Banskú Štiavnicu v roku 1761. Je však známe, že cisár František Štefan Lotrinský ju navštívil v roku 1751, kedy bola kalvária dostavaná. Sám cisár prispel na jej výstavbu. Ďalšia návšteva z cisárskeho dvora prebehla v roku 1764, kedy Banskú Štiavnicu navštívil jeho synovia princovia Jozef a Leopold Habsbursko-Lotrinskí.

²⁹ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 146.

³⁰ Fyzikom, matematikom a správcom viedenského observatória bol skutočne rodák zo Štiavnických baní, Maximilián Hell, ktorý tu však v dospelosti nežil. Známymi konštruktérmi vodočerpacích bankských strojov na Štiavnických Baniach boli jeho otec Matej Kornel Hell (1651 – 1743) a brat Jozef Karol Hell (1713 – 1789), M. K. Hell postavil vo Vindšachte prvé čerpacie stroje s pákovým kývavým prevodom poháňané vodným kolesom postavil už v rokoch 1695 – 1698 (boli to takzvané „štangenkunsty“). Vypracoval tiež návrhy na stavbu vodných nádrží a odvodňovanie hlavného bankského erárneho závodu Horná Bieberštolňa. V otcovom remese sa zaučal aj Maximiliánov brat, Jozef Karol Hell, ktorý zlepšoval už existujúce stroje a konštruoval nové čerpacie mechanizmy. V roku 1736 navrhol nový typ vodného čerpaceho stroja, išlo o tzv. vahadlové čerpacie stroje. V roku 1749 postavil prvý vodostlpcový stroj a v roku 1753 tlakový vzduchový stroj. ŠTEVÍK, V., ŠTEVÍKOVÁ, L.: *Obec svetových prvenstiev*. Bratislava : SAPAC, 2009, s. 38-39.

³¹ Bartholomäus Ludwig Edler von Hechengarten (1702 – 1773) bol významnou postavou rakúskeho baníctva, pôsobil ako podkomorský gróf v Banskej Štiavnickej. Vypracoval sa sám vlastnou usilovnosťou z chudobných pomerov až do šľachtického stavu. Bol uznávanou osobnosťou v banskoštiavnickom ťažiarском prostredí. Pripravoval cisárske návštevy v Banskej Štiavnickej v rokoch 1751 a 1764. Je pochovaný v kostole sv. Jozefa na Štiavnických Baniach. Informácie čerpané z internetovej stránky:

http://www.sagen.at/doku/bergbau/Edler_von_Hechengarten.html.

³² FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 48-49.

pri banskej činnosti.

Na začiatku roku 1766 bola podľa Fellerových slov veľmi krutá zima. Mrazy boli tak silné, že v Štiavnici zamrzli banské šachty, ale neušetrili ani ľudí a zvieratá. Dokonca vtáci padali zamrznutí na zem počas letu.³³ V lete 1767 opäť podnikol cestu zo Šiah do Banskej Štiavnice, pričom cestoval v sprievode grófa Colloreda a grófa Schallenbergu. V Štiavnici sa stretol s grófom Stampferom, ktorý bol na čele hlavného komorskogrófskeho úradu.

Na tomto mieste ukončíme náš stručný komentár, pojednávajúci o charakteristike a obsahu Fellerovho cestopisu, a ponúkame čitateľovi preklad vybraných dlhších pasáží z prvého dielu Fellerovho cestopisu, ktoré sa dotýkajú najmä mesta Banská Bystrica a jeho okolia. Preklad dopĺňame o vysvetľujúce komentáre, pri ktorých uvádzame zdroj, z ktorého sme informácie čerpali. Niektoré fakty a reálie zmieňované vo Fellerovom cestopise sme konzultovali s odborníkmi, a to s cieľom overiť ich správnosť či objektivitu.

Výber z Fellerových cestopisných zápiskov o stredoslovenských banských mestách³⁴

Strana 146.

„... V rovnaký deň [7. júna 1767] som prišiel do Šiah [v origináli *Schaak*], kde máme rezidenciu. Okolo 9. hodiny ráno som znova navštívil hory : aké je príjemné vidieť ich po tom, čo sme dva mesiace videli len nebo a trávu. Po príchode do Šiah som sa šťastne zvíťal s grófmi Colloredom³⁵ (*) a Schallenbergom, ktorí ma nasledujúci deň zviezli do Banskej

³³ FELLER, F.-X. de: *Itinéraire, ou Voyages*, I. zv., s. 77.

³⁴ Vo výbere prezentujeme preklad vybraných strán z prvého zväzku Fellerovho cestopisu. Pasáže písané tučným písmom v hranatých zátvorkách sú poznámkami autorov štúdie. Z textu sme vypustili dlhšie latinské citáty z rímskych autorov a niekedy aj odkazy na staršiu literatúru v latinčine. Na tieto zásahy vždy upozorňujeme poznámkou. Latinské pasáže z diel antických autorov sme ponechali v originálnom znení, preložili sme ale dve vlastné Fellerove francúzsky písané básne, ktoré sú inšpirované slovenským prostredím. Poznámky uvedené hviezdičkou sa nachádzajú vo Fellerovom cestopise. Uvádzame ich vždy na konci nášho prekladu tej-ktorej strany. Osobné mená a lokálne názvy sú v cestopise písané v kurzíve, ktorú zachovávame aj v preklade.

³⁵ Gróf Jozef von Colloredo bol banským odborníkom, pôsobil ako banský radca. Vo funkcii komorského grófa a riaditeľa banickej akadémie pôsobil v rokoch 1778 – 1790. V roku 1798 ho dvorská rada opäť menovala za hlavného komorského grófa po tom, ako pre

Štiavnice [v origináli *Chemnitz*]. Vyšiel som na hrad³⁶, aby som si mohol lepšie pozrieť mesto, ktoré som už predtým dvakrát navštívil; a po tom, čo som sa zúčastnil osláv pri príležitosti uzdravenia kráľovnej³⁷, vrátil som sa 9. júna do mojej drahej Banskej Bystrice [v origináli *Neusol*]. V rovnaký deň som v Banskej Štiavnici hovoril s grófom Stampferom³⁸, hlavným komorským grófom v tomto meste. Po celom Hornom Uhorsku znejú chvály na tohto pána, mladého muža, ktorého skromnosť a zbožnosť sú exemplárne. Keď v krajine vyšla báseň *Pucelle (Panna)*³⁹, kúpil všetky

* Keď sme prechádzali cez obec Svätý Anton [v origináli *St.-Antoine*], gróf Colloredo išiel pozrieť Cigánku⁴⁰, ktorá porodila päť živých detí.

Strana 147.

exempláre, ktoré sa mu podarilo získať, aby ich zničil a zmenšil čo

zdravotné ťažkosti musel odísť do penzie jeho predchodca Karol Mittrovszky von Nemischl (hlavný komorský gróf v rokoch 1774 – 1777 a 1790 – 1798, tiež riaditeľ Baníckej akadémie). SÍKOROVÁ, E.: *Vplyv šľachtického rodu Mitrovských na stredoslovenské baníctvo*, c.d., s. 7.

³⁶ V dobe Fellerovej prítomnosti v Štiavnici stáli Nový Zámok, Starý Zámok a pustnúci hrad na vrchu Glanzenberg nad mestom. Je otázne, ktorý z nich mal Feller vo svojom texte na mysli, pretože zo všetkých menovaných má návštevník pekný výhľad na mesto.

³⁷ V roku 1767 Mária Terézia vážne ochorela na kiahne, ale chorobu sa jej podarilo prekonať. REIDER, H.: *Mária Terézia*. Bratislava : Ikar, 2005, s. 103.

³⁸ Gróf Johann Gottlieb von Stampfer bol podľa údajov zo *Zlatej knihy baníctva* z roku 1764 banským radcom hlavného komorského grófa Cajetana von Sauera. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 154. Počas jeho pôsobenia v úrade komorského grófa v rokoch 1765 – 1774 sa začal stavať tajch Počúvadlo, najväčší tajch vodohospodárskeho systému banskoštiavnického revíru. V zbierkach SBM existuje jeho portrét, olejomalba z roku 1765 od S. T. Kramera (signatúra: UH 874). TURČAN, T.: *Portréty komorských grófov a osobností baníctva a hutníctva na území Slovenska v 17. – 19. storočí*. Košice : Banská agentúra, 2007, s. 80.

³⁹ Jej autorom je Voltaire. Ide o slávny pamflet na dogmy katolíckej cirkvi a na legendu o panenstve Jany z Arcu.

⁴⁰ Feller doslovne píše, že gróf Colloredo navštívili ženu „Zigeiner“. V tom čase žilo veľa Cigánov v Žibritove, Sv. Antone, Iliji a Štefultove. Tí podľa kníh krstov mali k svojim menám dodatok Zingarus, Zingari, Živorka, Singer (Zinger). V obci Svätý Anton podľa knihy krstov žil Georgy Zingeror (Zingarer). Pri krstoch jeho synov sú uvedené dve podoby jeho priezviska. Keď 9. februára 1729 krstil syna, zapísali ho ako Zingeror a keď 31. júla 1735 krstil syna Ignatia, zapísali ho ako Zingarer. Mohlo teda ísť aj o potomkov niektorého z nich. *Farský úrad Sv. Anton: Cirkevná matrika, 1689 – 1895*. Informáciu nám poskytol Ing. Marián Číž, riaditeľ múzea vo Svätom Antone dňa 2. 4. 2017.

najviac účínok tejto náказы.

11. júna som išiel slúžiť omšu *ad veteres montes* (do Starých Hôr [v origináli *vieilles montagnes*, autor názov píše s malými začiatočnými písmenami], altgebürg), kde je veľmi pekný, zázračný obraz Svätej panny : toto miesto sa nachádza dve míle od Banskej Bystrice. Neďaleko odtiaľ som videl v tomto kraji známe vodopády⁴¹, nachádzajú sa jednu veľkú míľu od Starých Hôr. Jeden z vodopádov je obzvlášť pekný : je široký a štiepi sa na viaceré potôčky, preto voda padá nepravidelne. Prepletený zeleňou poskytuje krásny pohľad. Ani jeden z vodopádov nebol veľmi vysoký, a preto boli dosť hlučné. (* [obsahuje odkaz na literatúru v latinčine])

Medzi týmito kataraktmi máme ďalšiu rezidenciu, nazýva sa Motyčky [v origináli *Motiska*] : všetko tu žije ťažbou minerálov; nachádza sa tu viacero baní, pričom do dvoch som zo zvedavosti vstúpil. Prvá z nich vedie až na Španiu dolinu [v origináli *Herrengrund*]⁴², ktorá sa nachádza trištvrte míle odtiaľ. Vošiel som tiež do širokej dutiny v skale⁴³, v ktorej je cítiť všetku majestátnosť prírody na osamelých a odľahlých miestach.
Strana 148.

Tvrdí sa, že ťažba v týchto baniach prebieha už od rímskych čias : nachádza sa ich tu viacero opustených, ktoré sú istotne veľmi staré.

Obyvatelia tohto kraja sú dobre stavaní a majú veľmi dobrú povahu; keby som vedel po slovensky a keby ma o to predstavený *Motyčiek* požiadal, ochotne by som strávil svoj život s týmito chudobnými horalmi. *Extrema per illos justitia excedens terris vestigia fecit. 2. Georg.*

Za celý život som nevidel rozkošnejšie miesto, vhodnejšie na bývanie pre filozofa a spisovateľa. Pramene, ktoré tečú zo všetkých strán,

⁴¹ Mohlo by ísť o úsek Starohorského potoka medzi Dolným Jelencom a Motyčkami, kde sa dodnes niekoľko menších vodopádov nachádza. Väčšina bola zničená pri výstavbe cesty, ale hlavne pri vybudovaní vodného zdroja medzi Motyčkami a Jelencom. Informáciu nám poskytol biológ Ing. Marián Jasík dňa 15. 3. 2017.

⁴² Za predpokladu, že ide o vodopády na úseku Starohorského potoka medzi Motyčkami a Dolným Jelencom, by mohlo ísť o južnú dedičnú štôľňu Weiden, pretože podľa záznamov Zlatej knihy baníckej z roku 1764 „v južnej dedičnej štôľni 80 siah za šachtou Mária získavajú na Jeleneckom medziobzore dvoja rudní haviari z č. 6 ako ruka mocnú žltú rudu.“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*. Bratislava: VEDA, 1983, s. 213.

⁴³ Pokiaľ nešlo o vybudované banské dielo, mohol mať na mysli Jeleneckú jaskyňu tvorenú travertínmi. Informáciu nám poskytol biológ Ing. Marián Jasík dňa 15.3.2017.

dodávajú miestnym vrchom ojedinelé čaro. *O nympharum domos! ô sedes musarum! ô loca litteratis apta secessibus!* Busbec., Epist. 1. – *Aspectus stellati coeli et cavernae nigrae, aequâ vi Deum animo sapientis admovent : Si ascendero in Caelum, tu illic es; si descendero in infernum, ades. Verè Deus est in foraminibus petrae, in cavernâ maceriae. – Emittis fontes in convallibus : inter medium montium pertransibunt aquae. Super ea volucres coeli habitabunt; de medio petrarum dabunt voces.* Ps. 103.

Ako svetskí autori, tak cirkevní, s radosťou nám prezentujú tieto príjemné a dojemné obrazy.

*Rura mihi, et rigui placeant in vallibus amnes :
Flumina amem, sylvasque inglorius. O ubi campi,
Sperchîusque, et virginibus bacchata lacaenis
Taygeta! Ô qui me gelidis in vallibus Haemi
Sistat, et ingenti ramorum protegat umbrâ!*

2. Georg.

Strana 149.

*..... Tum sylvis scena coruscis
Desuper ; horrentique atrum nemus im minet umbrâ
Fronde sub adversâ scopulis pendentibus antrum ;
Intus aquae dulces, vivoque sedilia saxo,
Nympharum domus.*

1. Aeneid. 164.

*Quâ pinus ingens, albaque populus
Umbram hospitem consociare amant
Ramis, et obliquo laborat
Limpha fugax trepidare rivo.*

Horat.

Príjemná pustina, domov čistoty,
tebe je vzdialená márnivosť a vznešenosť,
Tu začína môj odpočinok a končí moje trápenie:
Doliny, bralá, potôčky, roztomilá samota,
Ak ste boli svedkami môjho nepokoja,
Buďte odteraz svedkami mojej spokojnosti.

Užívajte si pokojne toto požehnané miesto;
vládne tu ticho a pokoj;

a strašné obavy z otráveného dychu,
tu vôbec nekazia vzduch, ktorý dýchame.

Musím poznamenať, že na všetkých mojich cestách Uhorskom ma obyvatelia vrelo vítali; Francúzov majú radi a vážia si ich, ako som už predtým povedal. Hoci som Belgičan (*) a nie Francúz, stále ma volali *Gallus*, *Frenzoss*, *Franczuch* po slov.[ensky], *Franczuz* po chorv.[átsky]. *Franczia* po maď.[arsky]. Málokto ma oslovoval mojim menom : ľudia tu zväčša Francúzov vnímajú ako ľudí nového druhu. Keď som bol v Banskej Bystrici, zhromaždili sa okolo mňa po tom, ako som sa dostavil,

* Páter de Feller, je pôvodom z Luxemburského vojvodstva, narodil sa v Bruseli. (Editor)

Strana 150.

aby som slúžil omšu; musím to podotknúť, pretože v kostole býva málo ľudí. Vtipkár (obdivuhodný páter *Sperantzi*) povedal, že by ma mali niesť mestom zatvoreného v truhle za zvuku fláut.

Môj exil ich zasiahol a chceli mi ho zmierniť, aj keď mňa osobne sa nedotýkal : hľadeli na mňa ako na:

*Troas, reliquias Danaûm atque immitis Achillei
Errantes, longè patriâ, maria omnia circùm.*

Tí, čo nepoznali údel jezuitov vo Francúzsku (pretože Uhri sa príliš netrápili tým, čo sa dialo mimo nich), boli veľmi prekvapení, keď ma videli a nevedeli pochopiť, prečo Francúz opustil svoju krajinu, aby prišiel bývať do Uhorska. Odpovedal som im ako Aeneas :

*Postquam res Asiae, Priamique evertere gentem
Immeritam visum superis, ceciditque superbum
Ilium, et omnis humo fumat Neptunia Troia
Diversa exilia, et desertas quaerere terras
Auguriis agimur divûm.*

3. Aeneid.

4. augusta 1767, som sa bol pozrieť na *Španiu Dolinu* (dolina pánov, *vallis minorum* [oba názvy autor zapísal malými začiatočnými písmenami]), ktorá nie je od *Banskej Bystrice* vzdialená viac ako dve francúzske míle. Išli sme po veľmi príjemnej a dobre udržiavanej ceste : stúpali sme

asi hodinu bez akéhokoľvek zostupu, predsa však je *Herrengrund* dolinou. Toto miesto je známe svojimi bohatými medenými baňami; strieborné a zlaté bane sú v porovnaní s nimi oveľa menej dôležité. Známe je tiež svojimi vitriolovými vodami⁴⁴,

Strana 151.

ktoré menia železo na meď. Počas mojej poslednej cesty na *Španiu Dolinu* som zanedbal návštevu zdroja cementačných vôd; urobil som tak teraz. Nájdem ich 300 stôp hlboko. Povedali mi⁴⁵, že baňa má hĺbku 500 siah : je pravda, že bane prenikajú hlbšie do zeme, ale vitriolové vody sa nachádzajú tam, kde som povedal. Ojedinele dosiahnu hĺbku 100 siah alebo 500 stôp. (*) Ovzdušie v týchto baniach je zdravé a nijako neškodí baníkom. Na miestach, ktoré sú hlbšie, je veľmi teplo: kým sme prišli k miestu s vitriolovou vodou, dosť sme sa spotili.

Keď meď obsiahnutú v železe abstrahujete vodou, postupne tvrdne; vo vitriolovej vode je mäkká ako cesto: takto sa dá meď ľahko spracovať, lepšie ako inými spôsobmi.⁴⁶

⁴⁴ Vitriolové vody sa tiež nazývajú cementačné. Podľa záznamov v *Zlatej knihe baníckej* z roku 1764 sa nachádza v šachte Mária „v poli č. 3 a 8, v Strednom komorskom poli, poli č. 5 a v Novom poli cementačná voda, ktorá má tú vlastnosť, že robí zo železa meď alebo lepšie povedané, na železo vložené do vody sa usadzujú čiastočky medi, ktoré voda obsahuje. Voda pri tom železo rozožiera. Táto voda sa zachytáva do špeciálnych, na ten účel zhotovených nádrží, do ktorých sa vloží rôzne staré, ale aj nové železo. Rmut zmytý zo železa sa zhromažďuje, kým ho nie je väčšie množstvo, a potom sa odvezie do huty, kde sa z neho vytaví kráľovská meď. Nádrží na cementačné vody je v baniach viacero. Cementačná voda preteká z jednej nádrže do druhej až dotedy, kým už nemá silu. Potom sa vypustí medzi ostatné banské vody a vytiahne sa na povrch. Kedysi sa z týchto cementačných vôd získavalo každoročne prostredníctvom položeného železa 18 – 20 centov cementačnej medi. Teraz však, keď cementačné vody zoslabli prítokom veľkého množstva banských vôd, možno ročne vyrobiť sotva 10 – 12 centov cementačnej medi.“ VOŽÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 221 – 222.

⁴⁵ V čase Fellerovej návštevy bol banským inšpektorom na Španej doline Jozef Ignác Árvay, autor banských máp a technických výkresov. Bol autorom mapy špaňodolinských baní, zaradenej do *Zlatej knihy baníckej*, ktorej vznik podnietila návšteva princov Jozefa a Leopolda Habsburských z Viedne v roku 1764. Mohol to byť on, kto Felleri sprevádzal. VOŽÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 11 – 23.

⁴⁶ „Tento proces sa nazýva cementácia a meď získaná z kalov usadených na železo sa volala cementačnou meďou. Starí baníci si tento úkaz dlho nevedeli vysvetliť a domnievali sa, že sa železo premeňa silou vody na meď. Prírodné cementové rudy vznikali oksylčovaním sírnikových nerastov a ich premenou na sírany ľahko rozpustné vo vode, ktorá k nim presakovala. Prevažne šlo o roztok modrej skalice (CuSO₄), z ktorej bolo možné zrážať pomocou kovového železa meď v podobe kalu, a tak ju vlastne získavať. Chemický proces mohol prebiehať oksylčovaním medeného kýzu či chalko-

Obvykle toto spracovanie medzi prebieha za procesu sukcesie a substitúcie⁴⁷ častíc medzi z častíc železa, ako pri petrifikácii; a predsa *v mene Ježišovou*, konkávna strana

* Saliny⁴⁸ v poľskej *Wieliczke* [**v origináli Wiliska**] majú hĺbku 1500 stôp; Valmont de Bomare⁴⁹ im pripisuje iba 600. Tie v českom *Jáchymove* [**v origináli Joachims-Thal**] sú najhlbšie, aké poznáme; majú 280 siah alebo 1680 stôp. Všetko, čo hovorí pán Buffon, *Epoq., vol. 2, pag. 213 et suiv.; tom. 1, pag. 317*, je smiešne zveličovanie. Pozrite *Examen des Epoques, pag. 201*. – Chybné miery bane v *Cottebergu*,⁵⁰ *Journ. hist. et litt., 15 juillet 1781, pag. 415*. V akom zmysle môžu byť tieto miery presné, pozrite na predošlých stranách, s. 48.

Strana 152.

železa naviaže med' a železo, ktoré sa nahrádza, vám umožní pohľad na adhéznosť⁵¹, ktorá mi už bola ukázaná, ale na zlosť newtonovca sa veľká časť kovu nerozpustila. Je pravdepodobné, že tento jav sa deje vďaka adhéznosti a sukcesii.

Všetko železo, ktoré dáme do kade napojenej na zdroj cementačnej vody, sa za krátky čas zmení na med'. Kovový krucifix, koruny, kľúče, klince, znaky, mená vznešených ľudí [**sic!**], všetko čo bolo zo železa, sa dalo do kade, železo zmizlo a zmenilo sa na peknú med' najlepšej kvality.

Veľa ľudí vykrikuje a píše, že to evidentne dokazuje transmutáciu kovov⁵², pričom to nie je nič viac ako výsledok jednoduchého procesu

pyritu asi takto: $CuFeS_2 + Fe(SO_4)_3 = 2FeSO_4 + CuSO_4 + FeS_2$. VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 222.

⁴⁷ Ide o reakciu, pri ktorej sa atóm alebo skupina atómov v molekule reaktanta nahradí iným atómom alebo skupinou atómov.

⁴⁸ Soľné jazerá, soľné bažiny.

⁴⁹ Jacques-Christophe Valmont de Bomare (1731 – 1807) bol francúzsky prírodovedec.

⁵⁰ Lokalitu sa nám nepodarilo identifikovať.

⁵¹ Jav, pri ktorom kvapalná alebo tuhá látka prilipne na súvislý povrch inej látky v dôsledku uplatnenia medzimolekulových síl.

⁵² Alchymisti nazývali tento proces „*transmutácia kovov*“. Premena obyčajných kovov na zlato a striebro bol v zásade hlavný cieľ alchymistov. Ak sa teda na Španej doline darilo meniť železo na med', bolo to potvrdenie správnosti záverov alchymistov. V podstate ale išlo o výmenu katiónov a nie o premenu a vznik samostatných prvkov. Med' už bola obsiahnutá v roztoku cementačnej vody, len sa v styku so železom usadila na ňom a železo sa

skúšania⁵³, (*) ktorá ukazuje opak. Med' sa rozpúšťa v lúčavke;⁵⁴ najprv dáme čistú železnú lamelu do rozpúšťadla a čoskoro uvidíme, ako povolí na med' a pustí sa do železa, aby ho rozpustila. Tak sa med' znova objaví a naviaže na železo obalujú ho kalom, až kým sa všetka med' v lúčavke neuvoľní, čo sa ukáže na železnej lamele, alebo sa vytvorí zrazenina na dne banky.

V horách dažďová voda preniká cez pôdu a cez škáry v skalách do medených baní. Táto voda naviaže liadok, vytvorí v bani vitriol,

* *Docimasie* alebo *Docimastique* [skúšobníctvo], chemický pojem : je analýza v malom, ktorú robíme v baníctve, aby sme zistili, aké kovy sa v nej nachádzajú.

Strana 153.

presýti sa svojou kyslosťou a stane sa istým druhom lúčavky, ktorá rozpúšťa med', čo sa v kovovom stave nachádza v mineráli.⁵⁵ Med' rozpustená vo vode s ňou preteká skalou zo škáry do škáry, až kým sa nedostane do nádrže; a tam, len čo do nej dáme železo, roztok z neho uvoľní med', obalí železo rozrušiac ho po dĺžke vďaka tomu, že roztok sa neustále obnovuje, až kým všetko železo zmizne; pričom je celá štruktúra železa zobrazená v medi, ktorou sa železo nahradí. Táto úžasná reakcia vzniká jednoducho iba zo zrážania rozpustenej medi v sedimente, ktorého jedna časť sa pripojí ku železu a druhá klesne na dno nádrže, potom na dno potoka, ktorý tadiaľ preteká a do jám, ktoré ju prijímú. (*)

Z iného zdroja vôd môžeme vyabstrahovať tú najkrajšiu zelenú farbu,⁵⁶ a to jednoduchou sukcesiou vitriolu. Táto farba je uložená

menilo na síran železnatý. Informáciu nám poskytol Ing. Peter Jancsy, vedúci mineralogickej expozície SBM v Banskej Štiavnici dňa 30. 3. 2017.

⁵³ V dobe návštevy Fellera na Španej doline išlo len o skúšky, keď sa vyťažena vzorka horniny roztavila v skúšobnom tégliku a následne sa určila jej kovnosť, čiže obsah medi v hornine.

⁵⁴ Roztok kyseliny dusičnej.

⁵⁵ Vitriolovú vodu, viď pozn. 26.

⁵⁶ *Zlatá kniha banicka* o získavaní farby na Španej doline hovorí nasledovne: „Tzv. banská zeleň alebo banská zelená farba sa získava len z vody, ktorá je na pohľad celkom čistá. Voda sa vedie cez odvaly, v ktorých sa vyskytuje aj ruda, a vteká do drevených nádrží zhotovených na ten účel. V nádržiach sa usadzujú vo forme múľu čiastočky skalice a medi, ktoré voda do seba vtiahla. Múľ sa zhromažďuje v priebehu celého roku, na jar sa vyberie z nádrží a rozprestrie sa po zemi v sušiarňi, ktorá je v blízkosti nádrže. Cez leto sa vysuší a na jeseň sa ukladá do nádob používaných obvykle na tento účel.“ VOZÁR, J. (ed.): *Zlatá kniha banicka*, c.d., s. 228.

v medi a počas poslednej vojny sa meď topila vo vyhniach, aby z nej dostali farbu, pretože sa mohla predávať iba za veľmi nízke ceny. Aj inde som písal o týchto vodách, ktoré nazývame *ciment*, alebo *cément-wasser* (cementačné vody). Pozrite *Journ. hist. et litt., 1 Déc. 1780, pag. 519*.

V tejto doline sa nachádza krásny dom

* *Etiam hoc cuprificatio imago quaedam Eucharistiae est. Non est mera substitutio : forma, pondus, magnitudo manent. In petrificatione manet etiam color. Alia 24 Theolog.*

Strana 154.

a nádherné alambiky⁵⁷, určené na abstrahovanie farby ohňom; avšak pán *With*⁵⁸ s týmto podnikaním neuspel. Farba oddelená týmto spôsobom postupne vybledne a stratí svoj lesk; pôsobenie kovu podľa všetkého odstránilo potrebnú vlhkosť ku jej konzervácii. Najkrajšiu zelenú farbu z vitriolu a alkalickú minerálnu vodu som videl, keď som bol v Sedmohradsku v *Rodne* [v origináli *Rodnau*].⁵⁹ Zoberieme osminu unce vitriolu na jednu nádobku kyselky [v origináli *sauer-brunn*]. Budem mať ešte príležitosť porozprávať o zdroji týchto minerálnych vôd.

Hovorí sa, že už Rimania poznali a dolovali v špaňodolinských baniach⁶⁰ : je isté, že veľa baní je tu opustených, a ich vek nepoznáme. Tvrdí sa tiež, že Rimania kultivovali bane v Štiavnici.⁶¹

Pokiaľ ide o bane v Sedmohradsku, tu nemáme odpoveď. V Turde⁶² čítame tento nápis:

⁵⁷ Destilačné prístroje.

⁵⁸ Osobu sa nám nepodarilo identifikovať.

⁵⁹ Rodna je malá banská lokalita ležiaca v rumunskom pohorí *Munții Rodnei*, čiže Rodenské hory.

⁶⁰ „Podľa archeologických nálezov to bolo už na sklonku eneolitu a na začiatku doby bronzovej.“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 209.

⁶¹ *Zlatá kniha banícka* (1764) hovorí o tom, že z archívov sa zistilo, že bane v Štiavnici objavili v 6. alebo začiatkom 7. storočia Slovania alebo Góti. Podľa editora *Zlatej knihy baníckej* sa ale „údaje o tom, že v Banskej Štiavnici sa začali otvárať bane v 6. – 7. stor., sa nedajú nájsť v žiadnom archíve. Kovy sa však získavali v Banskej Štiavnici a na okolí už skôr. Svedčia o tom viaceré archeologické nálezy, mohutné hradisko na vrchu Glanzenberg nad dnešným mestom, ktoré je pravdepodobne keltského pôvodu, nález keltských mincí, rímskeho skla, terra sigillata a pod. Slovania teda banskoštiavnické bane neobjavili, ale v baníctve pokračovali.“ VOZÁR, J.: *Zlatá kniha banícka*, c.d., s. 41.

⁶² Mesto Turda sa nachádza v Rumunsku, známe je svojimi soľnými baňami.

JOVI INVENTORI,
DITI PARTI, TERRE MATRI,
DETECTIS DACIAE THESAURIS,
DIV. NERV A TRAJANUS CAES.
AUG. VOTUM SOLVIT.

Dnes má ale *Turda* [v origináli *Torda*] iba soľné bane. – Na konci nápisu v Zlatnej [v origináli *Salathna*]⁶³ čítame: *Procurator aurariae*. A na ďalšom, rovnako: *Collegium aurariarum*.”

Strana 197.

„Druhá časť cesty po Uhorsku atď.
1767 a 1768.

V druhom pokračovaní som nerobil delenie, ktoré som zachovával predtým a zaznamenal som veci v poradí, v akom som ich videl. S potešením si spomíname na pokračovanie a obdobie pozorovaní, ktoré sme absolvovali na pozostalosti sídiel, ktoré striedali našu pozemskú existenciu. *Forsan et haec quondam meminisse juvabit*. Zdá sa, že sa obnovujeme spolu s krajom, v ktorom sme žili, s vecami, ktoré sme v ňom videli a zážitkami, ktoré sme v ňom zažili. Radujeme sa z prítomnosti, aj z minulosti. Keď sa nám cnie za časmi, ktoré už nie sú, sme radi, že sme ich zažili. Potešenie múdrych zostáva, hoci príčina viac nezostáva; kresťan vidí na svojom uplynulom živote istý druh prozreteľnosti. *Deus qui pascit me ab adolescentiâ meâ, usque in praesentem diem*. Genes. 48.

23. augusta 1767 som podnikol druhú cestu na krásnu samotu na *Motyčkách* : bol som si pozrieť prameň potoka, ktorý vytvára tie nádherné vodopády. Zaberá značné miesto a pozostáva z množstva malých pramienkov, ktoré vyvierajú zo zeme

Strana 198.

ako zo sita. (*) Voda v potoku je v lete studená, ale v zime je dosť teplá na to, aby sa z nej parilo; z rovnakého dôvodu ostávajú jaskyne a podzemné priestory teplejšie v zime ako v lete. Niektorí hovoria, že podľa teplomera sú jaskyne chladnejšie v zime ako v lete (*), ale čo povedať o prameňoch? Človek ich posudzuje iba v porovnaní s jedlom

⁶³ Zlatna (dobovo Zalathna, nem. Goldenmarkt) je mesto v Sedmohradsku, známe svojimi baňami na zlato.

vareným rovnako v zime a v lete; alebo v porovnaní vína a vody z jednej pivnice a z jednej studne v zime a v lete. V *Chaux*, dedine z regiónu Franche-Comté, päť míľ od Besançonu, sa nachádza jaskyňa⁶⁴, v ktorej sa v lete

* Protiklad, *Journal hist. et litt.*, 1 Mai 1780, pag. 33.

* V tom šťastnom ústraní,
vidím nové riečky tieč:
aj keď je ich tok menej okázalý,
o ich hre to nemožno riecť.

Pokojne si žblnkotajú
vôkol stromov, ktoré napájajú.
Rád kráčam popri brehu
veselého a čistého toku
a obraz jeho prchavých vĺn
mi vnukne myšlienku:
toto je obraz života!
Takto sa suma našich dní kráti
a iným môžeme len závidieť,
ak ich plynutie nič nezhatí!

Nechávam moju myseľ lietañ,
podobne ako valiace sa vlny,
ktoré sledujú cestičku v svahu,
nepýtajú žiadne zákony.

Potôčik, môžem ťa urobiť väčším,
mojimi slzami ťa napojím.
Je to preto, že tvoj tok túlavý
ma aj tak mojich chýb nezbaví.

Strana 199.

vyskytujú ľadové kvaple, ale v zime sa topia.
V okolí *Motyčiek* sa vyskytujú najblahodarnejšie a najvzácnejšie by-

⁶⁴ Pravdepodobne hovorí o jaskyni Grotte de la Glacière, jedinej ľadovej jaskyni vo Francúzsku, ktorá sa nachádza v nadmorskej výške 525 m. n. m. Známa je už od doby bronzovej. Informácia dostupná na internete: <http://www.grottes-en-france.com/grottes/glaciere.html>.

linky; *cochleare*,⁶⁵ *polypodium*,⁶⁶ *lingua-cervina*,⁶⁷ atď. Nachádzajú sa tu aj veľmi cenné aromatické huby, nazývané *fungi cervini*.⁶⁸ Počas nediel a sviatkov chodia ženy a dievčatá zbierať tieto rôzne rastliny a potom ich predávajú za veľmi nízku cenu. (*)

* *Journ. hist. et litt., 1 Mai 1784, pag. 6.*

Obyvatelia tohto kraja sa tešia z výbornej kondície a pevného zdravia; nájdeme tu ľudí ojedinelej krásy : sú neuveriteľne prívetiví. Teší ich, keď vidia jezuitu : bol som veľmi rád, že som mohol prejsť rôzne doliny a navštíviť domy uhliarov. Bozkali mi ruky s takým rešpektom, s akým my bozkáme ruky pápeža : hovoril som k nim s pomocou tlmočníka s väčším potešením, ako ku vládarom zeme. (* [poznámka pokračujúca na str. 200 obsahuje dve dlhšie pasáže z druhej knihy Vergíliových

⁶⁵ Mohlo ísť o Lyžičník pyrenejský (*Cochlearia pyrenaica*), ktorý sa „vyskytuje na Britských ostrovoch, Alpách, v Pyrenejách, na niekoľkých lokalitách v Nemecku a Francúzsku. Na východ zasahuje do Západných Karpát. [...] Na Slovensku bol lyžičník pyrenejský historicky doložený z troch lokalít, z toho dve sú považované za zaniknuté. Dosiaľ sa vyskytuje na dvoch, blízko seba ležiacich mikrolokalitách vo Veľkej Fatre.“ DÍTĚ, D.: COCHLEARIA PYRENAICA DC. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/cochlearia-pyrenaica/>. Na Slovensku sa bežnejšie nachádza Lyžičník tatranský (*Cochlearia tatrae*), ale ten je považovaný za endemit Tatier. „V SR iba v Západných, Vysokých (dosť hojne) a zriedkavo v Belianskych Tatrách. Ostatné – väčšinou historické – údaje na Slovensku (Slovenský raj, Veľká Fatra) sa týkajú lyžičníka pyrenejského (*C. pyrenaica*).“ Za starobylú liečivú rastlinu je považovaný Lyžičník lekársky (*Cochlearia officinalis*), ktorého výskyt na našom území nebol dokázaný. DÍTĚ, D.: COCHLEARIA TATRAE Borbás. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/cochlearia-tatrae/>.

⁶⁶ Sladič obyčajný (*Polypodium vulgare*) sa na našom území vyskytuje bežne, pričom podzemok rastliny sa používal na liečbu kašľa, zachrípnutia a astmy, pomáhal tiež ako preháňadlo. HOSKOVEC, L.: POLYPODIUM VULGARE L. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/polypodium-vulgare/>.

⁶⁷ Jazyk jelení / Jelení jazyk celolistý (*Phyllitis Scolopendrium*) patrí v súčasnosti medzi zákonom chránené rastliny. V minulosti bol spájaný s mnohými poverami. Ľudia verili, že jeho výtrusy zaisťujú neviditeľnosť, ale používali ho aj ako šalátovú zeleninu. HOSKOVEC, L.: PHYLLITIS SCOLOPENDRIUM (L.) NEWMAN. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/phyllitis-scolopendrium/>.

⁶⁸ Štitovka jelenia (*Pluteus cervinus*): Huba rastúca v mesiacoch máj až november je rozšírená takmer po celej Zemi. Zospodu klobúku má lupene, rastie najmä v listnatých lesoch na hniúcom dreve, vetvách, pilinách. Je jedlá, ale nie je veľmi kvalitná, vhodná je skôr do zmesí. SVOBODOVÁ, V.: PLUTEUS CERVINUS P Kumm. Informácia dostupná na internete: <http://botany.cz/cs/pluteus-cervinus/>. HAGARA, L. a kol.: *Veľký atlas húb*. Praha: OTTOVO NAKLADATELSTVÍ, 2006, s. 241.

Georgík, ktoré sme vypustili])

Strana 200.

Na ďalší deň, v sviatok sv. Bartolomeja, som sa na koni vybral *ad veteres montes* [ide o Staré Hory], odkiaľ som po odslužení omše pred obrazom zázračnej Matky Božej a vypočutí si spovedí Nemcov, ktorí hromadne prišli do tohto kostola, prišiel na poludnie do *Motyčiek*. Večer som sa vrátil do *Banskej Bystrice*. Myslel som si, že toto je moja posledná cesta po Uhorsku, avšak 21. októbra som sa začal pripravovať na návrat, aby som navštívil grófa Andrásyho⁶⁹, ako uvidíte v cestopise neskôr. Vrátim sa späť k aktuálnej ceste.

5. septembra 1767 som opustil *Banskú Bystricu* spolu s pánom Skerlecom⁷⁰, Chorvátom, ktorý bol jedným z najpríjemnejších spoločníkov na ceste, akého som kedy mal. V rovnaký deň sme dorazili do *Banskej Štiavnice*, odkiaľ sme odišli na ďalší deň po tom, ako sme si prezreli nádhernú zbierku minerálov (*), drahých kameňov a všetkého, čo sa nachádza

* Všimol som si, že minerály z rôznych baní vyzerajú odlišne; baníci vám povedia, z akej bane bol konkrétny kus minerálu vyťažený, hoci sú bane od seba vzdialené len nepatrne.

Strana 201.

v baniach. Prechádzali sme cez *Vindšachtu* [v origináli *Vinschachten*], o ktorej som už hovoril, a cez *Devičany* [v origináli *Prandorff*], nocovali sme v *Čifároch* [v origináli *Schiffart*].

7. septembra sme navštívili *Nitru*, biskupské mesto s hradom, ktorý

⁶⁹ Pravdepodobne má na mysli grófa Karola I. Andrásyho (1725 – 1792), generála cisárskej armády, z betliarskej vetvy rodu Andrásyovcov alebo boršódskeho župana Štefana Andrásyho (1731 – 1812).

⁷⁰ Pravdepodobne ide o Mikuláša Skerletza, ktorý sa narodil v roku 1729 v chorvátskej šľachtickej rodine, študoval vo Viedni, Bologni a Pešti. Pracoval vo verejnej správe, pričom v roku 1776 sa stal radcom kráľovskej miestodržiteľskej rady. Od roku 1782 bol vicežupanom záhrebskej župy. Jeho znalosti z oblasti ekonomiky boli veľmi rozsiahle, a preto bol delegovaný na snem, kde spolu aj s Jozefom Podmanickým spolupracovali v obchodnej komisii, ktorá sa usilovala o reformu uhorského hospodárstva. Patrili medzi zakladateľov uhorskej národohospodárskej vedy. UNČOVSKÝ, L.: Niektorí ekonómi na Slovensku pred rokom 1848. In: *Ekonomické rozhlady*, roč. 40, 2011, s. 111., JAVOR, M: *Organizácia a štruktúra slobodomurárskeho hnutia v habsburskej monarchii v 18. storočí*. In: *Annales historici presoviensis* 7, r. 2007, s. 166.

ju možno veľmi dobre chráni; *Hlohovec* (ktorý sa vyslovuje ako *Galgotz*), predtým nazývaný *Freystadt*, kde sme obedovali; *Leopoldov* a *Trnavu*, v ktorej sme zostali dva a pol dňa. Bolo pre mňa nevýslovným potešením znova vidieť mojich drahých Uhrov, s ktorými som prežil rok a pol, a tiež mojich kolegov, ktorí sú tu v exile.

8. septembra som si znovu vypočul krásne *Laudate pueri*⁷¹, o ktorom som hovoril. (*) Spieval som veľakrát tento krásny zhudobnený žalm v *Rožňave* [v origináli *Rosnau*] s pátrom Váradim v roku 1768.

* Pozrite *Miscell. fol. 26*.

⁷¹ Žalm 113 (Chválospev na meno Pánovo)